

SISUKORD

Saateks	5
Jalutajaid ja töötajaid ehk igäüks omal alal esimene	7
Estonia avamine	19
Suur-Tartu maantee nr 57	29
Ants Laikmaa	44
Esimese maailmasõja varjutuses	67
Revolutsioon puhkeb – ja Siuru rajatakse	89
Siuru pidutseb ja tegutseb	108
Iseseisvus sünnib – ja Siuru jätkab	149
Siuru laguneb	167
Vahepeatükk: Johannes Vares-Barbarus	179
Eesti Kirjanike Liit	188
Eesti Kultuurkapital ja riiklik kultuuripoliitika	207
Must peatükk eesti kirjanduse ajaloos	230
Ajatausta ja isiklikku	239
Filmiinspektorina Siseministeeriumis	263
Kohtamisi	276
Janika Kronberg. Mäleta!	313
Väike biograafiline leksikon	321
Nimeloend	345

Selle raamatu aineks on Siuru-päevad ühes eelaastate ja järelaegadega.

Omaaegne kirjanike ühing Siuru ja ta väljaanded on kujunenud juba kindlaks kirjanduslooliseks eripeatükiks, millest andmeid ulatub isegi mitme naaberrahva teatmeteostesse. Käesoleva raamatu tuumiku moodustabki Siuru oma tegude ja mõjudega, kuid nende ümber olen püüdnud anda avaramat pilti, nimelt: kujutada kitsamas lõigus toda kultuurset Tallinna, mis oli olemas enne Siurut, ja kirjeldada lähemas valgustuses toda kultuuripoliitilist Eestit, mis järgnes Siurule. Nii üht kui ka teist on kandnud ja loonud inimesed, nõnda lasub ka pearõhk nendel. Ja kuna viimaseid on kohatud häid ja tublisid ning vähem keni ja hoopis pahu, siis tuli neid ka sellistena näidata.

Võrreldes mu eelmiste mälestusraamatutega nihkuma – pärast mõningat kaugemas möödanikus viibimist – minevikuromantikast olevikupoolsele realiteedile üha lähemale. See tingib ka üldiselt jutustamise laadi, s.o hardus ja leebus annab paiguti maad karmimaile toonidele. See aga on ainekohaselt paratamatu.

Isikliku elu ja kitsamate kirjanduslike asjade kõrval peatun ma korduvalt üldisema tähendusega ajasündmusil, sest selle raamatuga seotud aeg on selleks oma määravuste ning erakordsustega otse käskiv.

KONSTANTIN LEPP TUNNEB KÕIKI

Asudes Tallinna, ei rahuldunud ma nende tutvustega, mida tegin ametikohas või vironuste ja hiljem Kalevi majakonnaga¹, vaid minu huvi käis kunstide ja kirjandusrahva järele. Selles aga oli asendamatuks vahendajaks Konstantin Lepp. Igas linnas leidub keegi, kes tunneb kõiki, teab kõik ja on igal pool juures – muidugi, kui linn pole mitte mõni metropol. Tallinnas oli selliseks keegiks Konstantin Lepp. Seepärast olgu teda lähemalt meenutatud.

Ta teenis Teataja toimetuses reatasulise reporterina, austas oma šeffi Konstantin Pätsi, tundis end meelitatuna, kui vanem toimetuse liige Eduard Hubel ta mõnikord enda poole klaasile veinile kutsus, sai hästi läbi teiste toimetuse inimestega ning jooksis kannad maha, kui midagi rahvuskultuurilist lahti oli. Tasu selle kõige eest oli peaaegu nutmapanevalt väike. Mida võis tollal reporter teenida: kui minu Tallinna asumisest, s.o 1912. aasta jõuludest saadik

¹ Eestimaa Spordi Selts Kalev, alustanud tegevust Jalgrattasõitjate Seltsi Kalevina, praeguse Eesti Spordiselts Kalevi eelkäija, tegutses Tallinnas 1901–1940. Oli Eesti Vabariigi spordiseltsidest liikmete arvult suurim ja majanduslikult tugevaim. Aastast 1912 tegutses Pirital, praeguse Kalevi jahtklubi koha peal asunud majas. (Raamatu joonealused märkused on pärit toimetajalt, v.a üksikud autorile kuuluvad, mis on eraldi märgitud.)

kuni Esimese maailmasõjani juhtus vaid üks raudteeõnnetus kuskil Kehra–Aegviidu lõigus, ja seegi osutus kergesti talutavaks; kui leidis aset mõni harv tulekahju ja pandi toime üksainus röövmõrtsukatöö: kullasepp Grové tapmine Vana-Posti tänavas? Muude tähtsamate sündmuste läbitöötamine langes vanemate toimetusliikmete valdkonda, kelledena tegutsesid Teatajas Eduard Hubel, Paul Olak, Kustas Kotsar, Aleksander Schnicker, Aleksander Kann, August Kampf jt. Konstantin Lepale jäid pisikraamid nagu vähemad koosolekud, väikevargused, maameeste tüssamised linnasurkade poolt, näiteks uuride vahetamise abil; edasi: mõne värske valeraha käibele ilmumine, kaklused, laupäevaõhtune „väsinute” arv, kes politseijaoskonda peatäit välja magama oli koristatud, siis veel turuhinnad jms. Kuid nende kõrval lõi ta ise enesele suure ala: sündmused eesti kunsti, kirjanduse jms elus. Siin ei sündinud midagi ilma Konsi Lepa kaasaelamiseta, tema juuresolemiseta, eel-, järel- ja seasjooksmiseta. Nagu: esimese eesti kunstinäituse ja mõne kirjandusliku koosoleku puhul Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandustoimkonnas või niisugusel korral, kui osutus vajalikuks Pariisis viletsusse sattunud sõbra ja kunstniku Aleksander Uuritsa heaks kirjanduse läbiviimine. Kuid neil kordadel tuli Konsi Lepal, sel meie toonase tähtsa omakultuuri jooksupoisil ehk *springpojke*’l, hoopis tasuta saapaid kulutada. Aga ta sai oma vaesust rahvusliku romantikaga särastada, ja see hüvitas.

Konsi Lepp põlvnes üpris proletaarsest keskkonnast Tallinna perifeeriast. Ta isa pidas ühehobuse-voorimehe ametit ja kogu perekond elutses aastaid tolle õue keldrikorteris, mis asetses Suur-Tartu maanteel Niggolite sissesõiduhoovi vastas ja umbes tol krundil, kuhu Vabariigi aegu kerkis viiekordne kivihoone, milles tehti ajakirja Nädal Pildis. Too korter asetses keldris, kus hoonet enam üldse peal ei olnudki ning jumala vihm ja sulav lumi Leppade

eluaset üsna korralikult niisutama pääses. Võttis enne tüki aega maadlemist, kuni Lepad koos oma ruunaga sobiva ulualuse leidsid ja sealt ainsate Tallinna varemete vahelt inimlikumasse korterisse pääsesid. See, ütleksin, otse patenteeritud proletaarsus aga ei kaitsnud Kondsi Leppa selle vastu, et „kõigi maailma proletaaride ühendajad” ta vangistasid ja igavese hukkumise teele saatsid.

ALEKSANDER UURITS JA TA LAKK-KINGAD

Kondsi Lepp pidas kustumatut sõprust oma vana kamraadi Aleksander Uuritsaga, samasuguse ühehobuse-voori-mehe pojaga nagu ta ise. Andeka poisina oli Uurits kunsti õppinud esiti Ants Laikmaa juures ja hiljem Peterburis Kunstide Edendamise Seltsi koolis. Sellest vähe, kihutanud ta Pariisi, kuhu kippusid mitmed-mitmed eesti kunstijüngrid. Pariis ja Euroopa – need paistsid ju neile sellise vastupandamatu ime-, võlu- ja kuulsusmagnetina, et pigemini seal nälgiti, külmetati, kogeti pettumusi jm, kui et kodumaal lakkamatu töö ja täienemise (ning omaste ikkagi mõninga toetuse) abil meistriks kujuneda ja siis alles maailmas ringi vaadata. Mõned tulid sellest puhastustulest välja ja kodumaale tagasi enam-vähem terve nahaga, nagu Jaan Koort, Roman Nyman, Rasmus Kangro-Pool jt, ka Konrad Mägi pealtnäha, teised töid kaasa ainult kunstniku nime ja kolmandad hävisid teadmatusse, nagu Erik Oberman. Aleksander Uurits tuli sealt tagasi murtuna.

Ajast, millal mina temaga Lepa kaudu tutvusin, kuni tublisti Esimese maailmasõja sisse viibis ta täielikus apaatias ja rahahädas, elas oma kehvade vanemate kulul Liivapealses agulimajakeses ja lonkis koos Lepaga mööda Tallinna jalutustänavaid, seljas viimne ning ainus pikk must visiitkuub ja jalas samuti viimseid lakk-kingad. Sattusin kord Lepaga Uuritsa koju, pidime sealt kolme-

kesi välja minema. Uurits tõi kapi otsast pappkarbi maha ja võttis sellest oma kallid, kuid kulunud lakid välja, need olid tungil täis topitud paberinutsakuid. Teinekord nägin samas, kuidas ta neid väärtkingi jälle paberinutsakuid täis toppis, et neid taas kapi otsa hoiule ja fassongi hoidma panna. Ma ütlen: liigutav ja ühtlasi valus oli vaadata, kui hoolikalt ja hellasti ta neid kohtles: mitte iga ema ei paki ega passi oma last niisuguse innuga nagu Uurits oma pragenunud ja saatusliku järjekindlusega lagunemisele vastuvaatavaid härrakingi.

Vapustatuna tervises, kaotanud igasuguse töölusti, unistas ta miljonite omandamisest ja lonkis ringi – sirgusega rühhis ja kullipilguga silmis, nagu kunagi suurus, kes on maitsnud hea- ja kurjatundmise vilja, rohkem küll viimast...

RÄÄGI SINA, MINA MEELDIN

Vahel sai Uurits enesele jalutuspaariliseks Paul Burmani, kes vastupidiselt oli temast lühem, lohakam ja hoopiski mitte nii esinduslik kui Uurits – nagu kunagi kõva töömees. Paul Burmanis evib eesti kunst oma esimese innukaimea, osavaima ja seni ainsaks jäänud loomade-maalija. Väliselt tähtsuseta ja kuidagi nagu posseri² moodi, oli ta ka kõnes saamatu. Aga tal ei puudunud hea arvamine enesest kui kavalerist. Kord Uuritsaga Kadriorus suvisel pühapäeva ennelõunal jalutades silmanud seesinane kunstnikepaar rahva seas vastu tulevat buketti kenamaid preilisid. Burman teinud kohe Uuritsale külgelöömise ettepaneku ja lausunud need varsti Tallinna seltskonnas klassiliseks kujunenud sõnad: „Räägi sina, mina meeldin...” Säärase välimuse üle nii heas enesearvamisest olla võis ainult otskohtlane inimene. Eks Paulikene seda olnudki. Kord ko-

² Posser (< sks k) – üliõpilaskeeles mitteväärikas isik.

hanud ta Seewaldi lähedal luusides üht tühjalt vankrit vedavat kojulonkivat hobust ilma meheta peal. Paul hüpanud kohe vankrile ja hakanud ruuna traavile sundima, et studeerida selle tegumoodi oma tulevase pildi jaoks. Kaugemal taga kõndiv hobuse peremees arvanud, et nüüd varas viib päise päeva ajal hobuse ära, hakanud röökima ja kihutanud „vargale” järele. Suuri vaevu saanud ta lõpuks „massuurika” hobusega tükkis kätte ja asunud juba Pauli nuhtlema, kuid viimase süütu lapsevaade ja kohkunud kokutus „M-ma tahtsin näha, kuidas ho-hobune j-jookseb” peatanud mehe kohut mõistva käe. Ta arvanud vist „varga” Seewaldi kuuluvat ja leppinud juhtunuga.

ERGUTUSKATSE UURITSAGA

Seltsisin Uuritsaga rohkesti selle ajel, et pidasin lugu eesti kunstnikest ja lootsin, et Uurits jälle midagi loob, kas nagu nood kompositsioonitugevad ja stiliseeritud pannood Kalevi majas Pirital või vähemalt nagu nood primitiivsust rõhutavad sulejoonistused „Eesti muinasjuttude”³ illustatsioonidena, mida mäletasin esimeselt eesti kunstinäituselt umbes aastast 1908 Tartus⁴. Sellega osutus Uurits esimeseks Muinas-Eesti kujutajaks kunstis. Kuid nüüd Uurits ei võtnud kätte ei pintsli, kriiti ega sulge. Ta toimetas edasi oma jalutamisi, mõõdukal sammul ja sageda kaabukergitamise saatel.

Otsustasin teda sellest inertsist pisut lahti raputada ja tegin ettepaneku: sõidame suvitama, minu sõbra Eduard Ahmani juurde Pihkva maile ja minu kulul, kuuks ajaks,

³ Sellise pealkirjaga raamatut Aleksander Uurits illustreerinud ei ole. Ilmselt peab Artur Adson silmas M. J. Eiseni rahvajuttude kogu „Eesti muistsed jumalad ja vägimehed” (1913).

⁴ Esimene iseseisev eesti kunsti näitus toimus 1909. aastal Tartus ja Tallinnas, mõlemal osales ka Aleksander Uurits. Aga võimalik ka, et autor peab silmas 1908. aastal Tartus toimunud eesti põllu- ja käsitöönäitust, kus Uurits sai maalide eest esimese auhinna.

sest kauemaks mu ametikoht mind puhkusele ei lubanud. Sõitsime. Üle Tartu ja Pihkva Ostrovi kanti, rajooni, mis hiljem mõneks ajaks kuulsaks sai Saksa–Vene vaheliste võitlustega 1941. aasta suvel. Kuid asjata võtsime Uuritsa maalimisvahendid kaasa. Suvi osutus kõige kuumemaks ja rammestavamaks – nagu seda kõik kogesid, kes 1914. aasta juuli läbi elasid, ja nagu see erakordne leitsak loomulik oli sõja sissetüürimise kuudel. Energiat jätkus meil ainult laisklemiseks ja puude varjus uinumiseks, ka mõneks malepartiiiks, kuna Eduard aga lakkamata oma küla edasi tükeldas. Seal väljade vahele kord Uuritsat kõndima viies kogesin ma, kui võhik võib looduseasjus olla üks linna- poisist kunstnik ja kahes metropolis studeerinud maalija. Jalutasime keset punetavat õitsvat ristikupõldu ja mesilaste suminat, kui äkki Uurits tõmbab ninaga ja lausub siis oma unustamatud sõnad: „Kompveki lõhn! Siin peab üks kompvekiabrik läheduses olema...”

Sõitsime kuu lõppedes Tallinna ja ta kompvekkide manu tagasi – ja Uurits jätkas endiselt oma jalutamisi. Siiski, edaspidi tegi ta minust mu Pika tänava Rohelise turu äärses toas ühe pastellportree. See mind just sarnasusega ei vaimustanud, aga oli siiski kunst. Saatsin selle oma emale Võrru. Tema leidis, nagu ta sellest mulle kirjutas, et „sa näed sellel natuke küürakas välja”, ja rohkem arvustusi see pilt pole saanudki.

VIIMNE TÖÖHOOG JA LÕPP

Uurits jätkas kõikumatult oma jalutustuure. Teda ei häirinud selles isegi lahtipuhkenud Esimene maailmasõda tükil ajal – kuni see siiski teda häiris: ta asus Tartu. Ja ennäe imet: seal ta hakanud ometi maalima, teinud portree luuletaja Karl Eduard Söödist, ka mõnest teisest. Mõni aeg hiljem kolinud ta Moskvasse – vist pakku mobilisat-

siooni eest ja vist ühte sõjatööstuse vabrikusse. Nii pani sõda mehe maalima ja töötama, mida rahu- ja hõlbuaeg polnud suutnud teha. Pärast revolutsiooni hakanud Uurits kodumaale tulema, kuid jõudnud Velikije Lukisse, haigestunud kõhutüüfusse ja surnud. Umbes samuti, nagu langesid Krimmi mail tüüfuse ohvriks meie kuulsad maadlusmeistrid Georg Lurich ja Aleksander Aberg. Uuritsast on ilmunud Vabariigi ajal Kultuurkoondise kirjastuses kunstimonograafiate sarjas nägus vihk⁵, milles peegeldub see varalakanud ja enneaegu lahkunud kunstnik teravasti erineva vaimuna, keda eriliselt on paelunud Muinas-Eesti ja kelle „Mulati poiss” reastub tugeva panusena meie portreekunsti galeriisse.

EDUARD LAAMAN SÕDIB VILDE EEST

Ei mäleta enam, kellede kõigiga tutvustas mind Konstantin Lepp – see giid mööda toonast Tallinna kunsti-, kirjandus- ja rahvusluse-maailmakest. Aga üks silmatorkavam oli neist Eduard Laaman. Krimmi asuniku pojana lõpetas ta Peterburi ülikooli juura fakulteedi umbes 23-aastasena, säilitas puhtana oma eestluse ja isegi tolle murraku, mida kõnelesid ta vanemad kodumaalt ammu välja rännates, ja asus teenima Eestit Teataja toimetuse liikmena. Oma nooruse kohta oli ta tohutu palju lugenud ja püsis kursis kogu kaasaja vene kirjandusega. Aga viibis elavas kontaktis ka eesti omaga. Oli just parajasti käimas tüli Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eduard Vilde vahel auhinna mõistmise pärast. Eduard Vilde tundis enese solvatud olevat ja lükkas Eesti Kirjanduse Seltsi saja-rublase auhinna tagasi. Ta elas tol ajal koos abikaasaga Kopenhaagenis ja elatas end suletööst. Mis nois tingimustes saja rubla tagasilükkami-

⁵ Alfred Vaga, „Aleksander Uurits” (Tallinn, Kultuurkoondis 1938).

ne tähendas, seda kujutlesime väga elavasti ja tõlgitsesime kui erakordset noblessi avaldust. Eduard Vilde ilmutas sel puhul ka pikema seletuse, ja kui ma ei eksi, siis brošüüri kujul. Eduard Laaman asus ajalehes kohe avalikult Vilde poolele, millega ta meile, s.o sedapuhku minule ja Kondsi Lepale, vägevasti imponeeris ja sümpaatiat Laamani vastu tugevasti süvendas. Saime harilikult kolmekesi Laia tänava alguse „söömasaalis” lõunastamas kokku ja siirdusime siis sealt minu tuppa. Arutasime siin päevasündmuse mu laial diivanil ja tegime paaril korral elu kirevaks pudeli madeira abil, mis pärines Suurvürst Nikolai Nikolajevitši (pärastise ülemjuhataja) vabrikulist Lõuna-Venemaal.

Tallinna Teataja toimetuse ca 1912–1913. Esimeses reas vasakult esimene Eduard Hubel, teine August Kampf, seisab Aleksander Veiler. Teises reas vasakult esimene Johan Reinthal, kolmas Paul Olak, neljas Jakob Mändmets.

ESIMENE SUUREMAMÕEDULINE EESTI PUBLITSIST

Mõtlen sageli soojusega tagasi Eduard Laamanile. Tema angažeerimine (haljale noorusele vaatamata) Teataja toimetusse tunnistas Konstantin Pätsi tarkust kaastööliste kogumisel ja osutus noore jõu õigele teele asumiseks. Eduard Laamanist kujunes Vabariigi ajal silmapaistvaim pea, usinaim literaat ja vaimukaim mees meie ajakirjanduses. Kuigi mõni teine meie žurnalistidest mõnes üksikus omaduses võis temaga võistelda, näiteks Karl August Hindrey vaimukuses, siis kõiki eelmises lauses mainitud jooni kokku evis Laaman küll vist ainsana. Ta oli äärmiselt produktiivne oma juhtkirjadega – ta kirjutuslaud Vaba Maa kabinetis oli ka pabereid segi ja kuhjaga täis nagu pähmahunnik. Mis tema juhtkirjade juures eriti huvitas, see oli ta värvikus – alati oli tal käepärast mingi viide kirjandusele, anekdooti, ajalukku jne. Aga ta võis ka kirjutada joo-

nealuseid. Viimastest on mulle mällu sööbinud üks mitut numbrit läbiv Johannes Barbaruse luule analüüs poeedi isikliku elu- ja mõnulemislaadi taustal. Kõne all oli Pärnu väärsimaakri poolkommunistlik Vabariigi piitsutamisraamat „E. V.-r.”. Laaman tõlgitses need initsiaalid kohe „Eesti Vabariigi raudteeks” ja paljastas halastamatult Barbaruse pursuilikud elukombed ja ta kapitalistliku välimuse ta „proletaarse” kunsti ja vaeserahva haletsemise luule valgusel. Rappimine oli vaimukas, halastamatu ja põhjalik. Kui Barbarus hiljem Andrei Ždanovi seatud nukkkeaministriks tõsis, läks Laamanil halvasti, olgugi vist mitte otsest Barbaruse süül.

JULGEIM EESTI AJAKIRJANIK

Enne oma vangistamist andis Laaman enesest veel kõige kartmatuma eesti juhtiva ajakirjaniku tunnistuse. Kui pärast 1940. aasta riigipööret mitmed teised peatoimetajad sündinud vägivalda ruttasid rahvale suupäraseks tõlgitsema või teised lihtsalt vaikisid, oli Laaman see ainus, kes oma lehes uusi isandaid julges kritiseerida ja kommuniste nende oma Leniniga löi. Ta oli just hiljuti Moskvast tagasi pööranud, kus ta mõnda aega ajakirjandusatašeenä tegutsedes muu seas ka Leninit oli uurinud – viimase-nimelises biblioteegis. Nüüd oli tal hea teadmistega otsesest allikast kaasaja Lenini jüngreid nende oma prohveti abil arvustada. Imestasin neid juhtkirju lugedes ta julgust ega loonud enesele illusioone selle kohta, millega see lõpeb. Ja see lõpes – nagu kõigil eesti tublidel patriootidel. Ja juba ammu enne üldist küüditamist.